

Türküstan



www.turkustan.az



Aydın Mədətoğlu

Qasımlı

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Milləti millət yapan onun maddi mədəniyyəti ilə yanaşı həm də mənəvi mədəniyyətidir. Mənəvi mədəniyyəti olmayan bir xalq və ya etnik qrup millətləşə bilməz. Mənəvi mədəniyyət bir millətin həm dilini, həm ədəbiyyatını, həm dinini, həm milli qururunu, həm milli ləyaqətini, həm milli iradəsini, həm milli ideologiyasını, həm milli iqtisadiyyatını, həm milli siyasətini, həm də mədəniyyətin yüksək forması olan milli dövlətini yaratmağa qadirdir.

Türk maddi və mənəvi mədəniyyətini Avrasiyanın geniş ərazilərinə yayan, Türk dilini Türküstandan Şimali Hindistan, Çin, Fərat çayı, Qara dəniz və Şərqi Avropaya qədər uzanan böyük bir geosiyasi arenada zəngin ədəbiyyat və rəsmi dövlət dili halına gətirən və hakim mövqeyə yüksəldən Türklər dünyaya dövlətçilik ənənələri bəxş etməklə yanaşı həm də mənəvi mədəniyyətin əsaslarından biri və birincisi olan dini mədəniyyət də bəxş etmişlər.

Türklərin bizim eradan əvvəl bəşəriyyətə bəxş etdiyi dinlərdən biri də Buddizmdir. Türklərin bir qolu Saka və Kuşan Türkləri, sonra isə Uyğur Türkləri eradan əvvəl VI əsrdən bizim eranın X əsrinə qədər ayrı-ayrı dövrlərdə Budda dininə sitayiş etmişlər.

Qədim Hind mənbələri Buddizmin əsasını qoyan Şakya Muninin (Sak Muninin-A.M.) eradan əvvəl 557-447-ci illərdə yaşamış bir Sak şahzadəsi olduğunu qeyd etmişlər. Müasir tədqiqatçıların da əksəriyyəti Buddizmin yaradıcısı olan, Mahmud Kaşğarlı "Divan"ı və Uyğurca mətnlərdə "Burxan" adlandırılan Buddanın Sak əsilli Hindistan şahzadəsi olduğu fikrində yekdildirlər (Bax: Vostoçnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye, Moskva 1988, səh. 229; Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009, səh. 196 və s.).

Budda eradan əvvəl 557-ci ildə Nepal bölgəsinin Lumbin şəhərində anadan olmuşdur. Budda bu dinin yaradıcısı və Hindca Qautama Siddhattha adlanan şəxsin ləqəbidir. "Budda" aydınlanan, ilhama qovuşan deməkdir. Hinddillli Buddist mətnlərdə "Şakya Muni"də adlandırılan Budda Sak Türklərinin ailəsinə mənsub olduğu üçün ona "Şakya Muni", yəni "Sak ailəsinin bilgin"i də deyilmişdir. Türkdillli mətnlərdə Budda "Şaki Muni" və "Burxan" kimi göstərilmişdir. Mahmud Kaşğarlı özünün məşhur "Divani Lüğət-it-Türk" əsərində göstərir ki, Türklər Buddaya "Burxan", Budda tapınaqlarına da "Burxan evi" adı vermişlər. "Burxan" Türk dini-mifoloji sisteminə "Tanrı" anlamına gəlir. Türkdillli Buddist ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olan "Altun Yaruq"da da Burxan "Tanrıların Tanrısı" adlandırılır (Bax: N.Cəfərov, Qədim Türk ədəbiyyatı, Bakı 2004, səh. 297).

Məşhur türkoloq V.Radlov Türkdillli Buddist mətnlərində rast gəlinən "Şaki" termininin etnonim olduğunu və həmin etnonimin Buddanın mənsub olduğu xalqın adını ifadə etdiyini qeyd etmiş və göstərmişdi ki, "Burxan" şəxs adı olub Budda-Buddist təliminin yaradıcısıdır" (Bax: V.V.Radlov, Drevnetyurkskiy slovar, Leningrad 1969, səh. 520).

Buddanın atası bir hökmdar kimi Sak Türklərinin adət-ənənələrinə əməl edərək saray rəhbərləri və fəqirlərdən oğlunun gələcək taleyi haqqında soruşduqda onlar söyləmişlər ki, Qautama (Budda) ya güclü bir hökmdar, ya da bir qurtarıcı Peyğəmbər olacaq.

Atasının onu gələcəkdə hökmdar olmaq üçün saray qaydaları əsasında yetişdirməsinə baxmayaraq o, 29 yaşında olarkən bir gün gəzintiye çıxmış və bu əsnada o, oynaqları tutmayan ikiqat olmuş bir qoca ilə, qorxunc bir dəri xəstəliyinə tutulmuş bir gəncə, bir ölü və bir dilənçi rahiblə qarşılaşmış, gördükləri onu sarsıtdığından o, saray həyatını, həyat yoldaşı və oğlu Tolpi Tüzün Uğanı tərk edərək altı il bir dəri, bir sümük qalana qədər özünə çilə çəkdirmişdi (Buddanın oğlu Uğan haqqında geniş məlumat üçün bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsər, səh. 207-210).

Son məqsəd bütün ehtiraslardan imtina edib Ruhun nəcətinə nail olmaqdır. Bu işə mütləq sakitlik şəraitində hər cür ehtirasa, xudpəsəndliyə və dünya nemətlərinə bigənəliklə əldə edilə bilər.

Buddizmin dini-fəlsəfi məzmununu əsasən şeylərin təbiəti və onların dərk olunması haqda dini təlim təşkil edir. Bu dini təlimə görə maddi aləmə məxsus şeylər və psixi hadisələr daim hərəkətdə, yanib-sönməkdə olan kiçik hissəciklərdən-dharmalardan ibarətdir. Buddizmə görə varlığın əsası dərk edilməz İlahi Vücut olan Ruhdur. Maddi aləm isə bu İlahi Vücudun təzahürüdür.

Buddizm dini təliminə görə üç dünya mövcuddur: 1) İnsan, heyvan, bitki və Ruhlara məxsus bu yaşadığımız dünya;

2) Tanrının məskən saldığı Səma səltənəti;

3) Buddanın (Tanrıların Tanrısı Burxanın) yaşadığı mütləq boşluqlar dünyası.

İnsanın son məqsədi özünü üçüncü dünya olan Budda aləminə hazırlamaqdır.

Buddizmin ilk yazılı müqəddəs kitabı yalnız eradan əvvəl I əsrdə Seylonda hazırlanmışdır. Bu mətn "Müqəddəs Pali Mətni" və ya "Tıpitaka" ("üç səbət") adlanır.

Budda tapınaqlarında və hər bir Buddistin evində ibadət üçün şamlar və çiçəklərlə əhatə olunmuş Buddanın heykəli olur.

Dövrümüze qədər Türkdillli Buddist mətnlərinin əksəriyyəti Doğu Türküstandan-indiki

heç də o anlama gəlməməlidir ki, bu mədəni alış-verişdə Türklərə yanaşı etnik Hindlilər də iştirak edirdilər. Əsla. Etnik Hindlilər Buddist yox, əvvəllər də, bu gün də olduğu kimi Hinduist idilər. Hindistanın o dövrdəki sahibi isə Sak Türklərinin hakimiyyətinə son qoyan başqa bir Türk qövmü olan Kuşanlar idilər. Buddizmin ixracatçısı kimi də onlar çıxış edirdilər" (Bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh. 202). Buddizm Hindistanda Hinduizm zəminində, Hinduizmdəki bütələrə qarşı mübarizə məqsədi ilə yaradıldığından Buddizmdə Hinduizmə aid terminlər də öz əksini tapmışdır (Bu terminlər haqqında geniş məlumat üçün bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh. 253-259).

Türk əsilli Topa imperatoru Tao tərəfindən (Türklər Topaları "Tabqaç" adlandırmışlar-A.M.) Kansulu bölgəsindən qovulan Hun mənşəli Pei Lianq Turfana sığınaraq orada Buddizmin görkəmli mürsədi və hamisi olmuşdu. Hindistandan quzey doğu istiqamətində Buddizmi yayan da Tabqaç (Topa) Türkləri olmuşdur. Tabqaqlar Buddizm sənətində yeni bir dövr olan "Wei" mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılan məşhur "Yunqkanq" və "Lonq-men" Budda heykəllərinin də yaradıcısı olmuşlar.

Qədim Türklər yaratdıqları yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətləri bütün qonşuluğundakı və himayəsi altındakı xalqları da öz təsirləri altına almışlar. Bu xalqlar içərisində Çin, Hindistan, Persiya və

Saka Türkü Muni (Budda) ilkin buddizim dininin yaradıcısıdır



Bundan sonra Qautama (Budda) öncəki saray həyatı ilə bu həyatının hər ikisinin də yararsız olduğunu düşünüb orta yolu seçmiş, bununla da aydınlanmış, Budda olmuş, Peyğəmbərliyə yüksəlmiş, tapmış olduğu həqiqəti dünyaya yaymağa başlamışdır. "Budda öz dinini ilk olaraq mənsub olduğu Saklar arasında yaymışdır" (Bax: Dyakonova İ.V., Osada Kuşanqarı, Vostoçnyy Turkestan i Srednaya Aziya, Moskva 1984, səh. 98).

Ömrünün 40 ilini öz dinini yaymağa sərf edən Budda dörd mühüm Həqiqəti irəli sürmüşdü: Birinci Həqiqətə görə Həyat bir iztirabdır. Doğuş, ölüm, qocalıq, xəstəlik, qorxu, əndişə, əzab-əziyyət və bədbəxtlik məhz bu həyatdadır.

İkinci Həqiqət bu iztirabların qaynağı olan hədsiz-hüdsuz arzular, aşırı və keçici ehtiras və həvəslərdir.

Üçüncü Həqiqət bu iztirabların yox edilməsi üçün daxili sakitliyin əldə edilməsi və bu hədsiz-hüdsuz arzulardan, aşırı və keçici həvəslərdən vaz keçilməsidir.

Dördüncü Həqiqət daxili sakitliyin əldə edilməsi və mənəvi sakitliyə ulaşmaq üçün 8 maddədən ibarət yolun təqib edilməsidir. Bu 8 maddəli yol isə Doğru danışmaq, Doğru davranmaq, Doğru yaşamaq, Doğru mühakimə yürütmək, Doğru nəzarət etmək, Doğru anlamaq, Doğru sezmək və Doğru hərəkət etməkdir.

Buddaya görə İnsan həyatı şər və əzablardan ibarətdir. Şər və əzabı isə İnsanın ehtirasları doğurur.

Uyğurustandan əldə edilmişdir.

Kuçi və Qaraşar kimi Türküstan elm mərkəzlərində toplanan Budda alimləri buralardan Çinə gəlmiş, dinə, tibbə, təqvimə və müxtəlif mövzulara aid Budda mətnlərini Çin dilinə tərcümə etmiş və beləliklə, Buddizm Sak, Kuşan və Ağ Hun Türkləri vasitəsilə Çinə də yayılmışdır. Çinlilər Türküstanda yaranan Buddizmə aid əsərləri öz dillərinə tərcümə etməklə üçün Türküstanın Kuçi və Qaraşar kimi elm mərkəzləri ilə yanaşı Turfandan və hətta Parfiya dövlətlərindən alimlər gətirdir və Budda dininə aid əsərləri sürətlə Çin dilinə tərcümə etdirirdilər. Belə ki "Şahzadə Kalyanamkara və Papamkara haqqında əfsanə", "Altun Yaruq" və s. kimi dünya ədəbiyyatının şah əsərləri Türküstandan Çinə tərcümə edilərək Çində də yayılmışdır. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərir ki, Orta Asiya Budda dini ilə bağlı biliklərin qalası idi. Hərçənd ki, Budda dini İsadən əvvəlki dövrlərdə də çox yayılmışdı, ancaq miladi sənə II əsrdən sonra Budda dininə maraq sürətlə kükrəyib daşmış və nəzərlər Çin sərhəddinin o tərəfinə dikilmişdi. Buddizm qərbdən şərqə (Türküstandan Çinə-A.M.) gedir, Türküstan və Hindistan verir, Çin də alır (Bax: Bahaeddin Ögel, Böyük Hun imperiyası, Bakı 1992, səh. 325).

Tədqiqatçı alim Bəxtiyar Tuncay göstərir ki: "Buradakı Hindistan və Türküstan verir" ifadəsi oxucuları çaşdırmasın. Buddizmin Çinə ixracatçısı kimi Türküstanla yanaşı Hindistanın da adının çəkilməsi

Yunanıstan xüsusi yer tutur. Heç təsadüfi deyil ki, məşhur Sak Türklərinin hökmdarı Qumurun oğlu, eradan əvvəl VI əsrin ortalarında yaşamış məşhur həkim və filosof, dövrünün "Yeddi Müdrükü"ndən biri sayılan Anakarın (yunancası Anaharsis-A.M.) Yunan maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Həmçinin Buddanın Hindlilərə, Budda mətnlərinin ustası Kumarayivanın Çinlilərə böyük təsiri olmuşdur (Bax: Ögel, B., Böyük Hun imperiyası, Bakı 1992, səh.325).

Eradan əvvəl VI-II əsrlərə aid Atsanq Kalam Keysi, Pratyaya Şiri, Kiki və Çisuya Tutunq kimi Sak və Kuşan şairlərinin əsərləri və bizim eraya aid "Altun Yaruq" və digər Uyğur Türklərinə aid Buddizmə aid əsərlər qədim dövrün Türkce Buddist ədəbiyyatının ən gözəl nümunələridir. Qədim Türklərin yaratdıqları Budda dini ədəbiyyatı ilə yanaşı müəzzəm Budda heykəlləri, Budda tapınaqları və Buddizmə aid kişi və qadın və digər mövzulara aid divar rəsmləri və dünya mədəniyyəti xəzinəsinin nadir incilərindəndir.

Tarix göstərir ki, dinlərin xalqlar üzərində təsiri olduğu kimi, xalqların da dinlər üzərində təsirləri olmuşdur. Buddizm dini də ayrı-ayrı xalqlara təsir etdiyi kimi, ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən də Türklərin Buddizm üzərində mühüm təsirləri olmuşdur. Bu baxımdan Türk Buddizmi Çin, Hindistan, Yaponiya, Tibet və s. Buddizmlərindən fərqlənir.

Oxu, oxut, abunə ol!